

דיני הרצועות וקשריהן

קשר של תפילין

קשר של תפילין מוזכר בכמה מקומות בש"ס כמושג בהלכה ובאגדה, אך ללא ביאור ופירוש (ברכות ז, א; עירובין צז, א; חולין ט, א). בבבלי מנחות (לה, ב) למדנו:

אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב: קשר של תפילין - הלכה למשה מסיני.

אמר ר"נ: ונוייהן לבר.

רב אשי הוה יתיב קמיה דמר זוטרא, איתהפכא ליה רצועה דתפילין, א"ל: לא סבר לה מר ונוייהן לבר? א"ל: לאו אדעתאי.

'וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך'. תניא, ר"א הגדול אומר: אלו תפילין שבראש. 'והסרותי את כפי וראית את אחורי' - אמר רב חנא בר ביזנא אמר ר"ש חסידא: מלמד שהראה לו הקדוש ברוך הוא למשה קשר של תפילין.

אמר רב יהודה: קשר של תפילין צריך שיהא למעלה, כדי שיהו ישראל למעלה ולא למטה: וצריך שיהא כלפי פנים, כדי שיהו ישראל לפנים ולא לאחור.

רש"י מפרש שהקשר שמדובר עליו נועד להשלים את שם ה' בתפילין בנוסף לש"יין הבולטת בבית עצמו של הראש, וליו"ד העשויה באמצעות קמט ברצועת התפילין של יד. ביחס לש"יין הנ"ל נאמר בפירוש שאף היא הלכה למשה מסיני. לדברי רש"י יוצא שגם היו"ד שבתש"י היא חלק מהלכה זו.

לעומת זאת, בתוספות (ד"ה 'אלוי') כתבו שינראה דדליית ויו"ד שברצועות לאו אותיות גמורות הן, ולא חשיבי מן השם.

ראייתם של תוספות היא מן הגמרא לעיל שהגדירה את הרצועות רק כיתשמישי קדושה ולא כקדושה עצמה, וכן מהגמרא במסכת שבת (כח, ב) שהחשיבה את בתי התפילין בכלל דין 'תורת ה' בפיך' - מן המותר בפיך, מפני הש"יין של תפילין, ואילו לרצועות נזקקה הגמרא להלכה למשה מסיני, למרות שעושים בהן את הדליית ואת היו"ד.

לדברי תוספות, ההלכה למשה מסיני אינה אלא עצם הקשר של תפילין, כפי שמוזכר בכל מקום 'קשר של תפילין' ולא 'דליית של תפילין'. אולם, יש להעיר שנראה מן הגמרא בעירובין (צז, א) להיפך, שעולה מן הסוגיא שדווקא אם עניבה אינה נחשבת קשירה לעניין שבת ניתן היה לענוב את התפילין שמצא בשדה בצורה של הקשר, ואז ניתן היה להניחן ולהכניסן. משמע משם כרש"י שעיקר דין הקשר הוא מצד צורת האותיות שבה הוא עשוי, גם אם אינו נחשב קשר לעניין שבת.

הרמב"ם (תפילין ג, א) כתב כרש"י ביחס לצורת הקשר של תפילין של ראש, שהוא הלכה למשה מסיני:

שמונה הלכות יש במעשה התפילין כולן הלכה למשה מסיני ולפיכך כולן מעכבות ואם שינה באחת מהן פסל, ואלו הם: ... ושיהיו הרצועות שחורות, ושיהיה הקשר שלהן קשר ידוע כצורת דל"ת.

בהלכה יג הוסיף הרמב"ם: 'וכן בשל יד קושר קשר כמין יו"ד'. אמנם, בשונה מרש"י, הרמב"ם מסביר שהיו"ד עשויה מקשר ברצועה, וממילא יותר פשוט לומר שאף היו"ד כלולה בהל"מ של 'קשר של תפילין'. אולם, מכך שהרמב"ם לא הזכיר את היו"ד כלל בהלכה א, נראה יותר שהוא סובר שהיא אינה מדאו'.

בשו"ע (לב, נב) כתב את דין הקשר של ראש והקשר של יד בחדא מחתא, ולא השתמש בלשון הגמרא 'הלכה למשה מסיני' כפי שנהג בהלכות קודמות, וכפי שכתב בדין שחרות הרצועות בסי' לג. והלך בזה בעקבות הטור, אשר בבי"ה הסביר שסתם בכך כדעת רש"י דס"ל ששניהם דאו'.

ויעשה קשר כמין דל"ת בשל ראש וכמין יו"ד בשל יד, להשלים אותיות שד"י עם השי"ן שבשל ראש.

הגר"א בביאורו הסביר שסתם כדעת רש"י כיון שבמרדכי (הלכות תפילין רמז תתקסט) תירץ רבנו אלחנן את כל קושיות בעלי התוספות על פירוש רש"י:

והרב ר' אלחנן מיישב פ"ה ואומר משום דניתן להתיר בכל עת שירצה להכי לא בעינן טהורה ולא בעינן שיחלוץ כשיכנס לבית הכסא, אבל השי"ן לעולם קיימת ושייך בה טפי קדושה.

וההיא דמגילה דלא הוי רק תשמישי קדושה - מיירי ברצועות שנתקן מן התפילין או רצועות מתפילין שבלו דאז אין בהן ד' ויו"ד, אבל כשהן עם התפילין קדושות לגמרי.

ומה שלא הזכירו - נראה דודאי הוי בכלל קשר של תפילין, מכ"מ לא הוזכר בתלמוד דאחרי דשרי להתירו כשירצה היה גנאי להזכירו באותיות של שם, וסתמו הדבר דרך כבוד פן יחקו המינים לזלזולי במחיקת השם. אבל בספרים שלא הרגילו כל העם לקרות לא חשו לדבר זה.

ויש קצת ראייה מפרק המוצא רצועות של תפילין עם התפילין מטמאין את הידים.

ושוב נראה שיש לדקדק ראייה דלא כפירוש רש"י ז"ל מדנקט עם התפילין דהיינו הקציצה שיש בה השם שי"ן אבל בפני עצמן לא. וי"ל דשין הואיל ועשויה לעמוד עולמית יש בה קדושה אבל ד' ויוד עשויין להתיר. **והלכך אפשר שאף דלית ויוד הלכה למשה מסיני, והמחמיר תבוא עליו ברכה.** הרב ר' אלחנן.

אם כן, השלחן ערוך לא כתב בפירוש שקשר הדל"ת והיו"ד שבתפילין הם הלכה למשה מסיני, אך גם לא כתב אחרת. יש לומר שהשו"ע חושש לדברי הטור, כפי שכתב בעצמו בבי"ה, שהטור סתם דבריו כשיטת רש"י, בכך שהסביר את דין הקשרים כמצורף לשי"ן, שעליה כתב במפורש שהיא הלכה למשה מסיני.

השו"ע השווה את מעמדם של שני הקשרים, וא"כ יש לומר שקיומם של הקשרים מעכב, ואם מצא שהותר הקשר לאחר שהניח את התפילין - עליו לתקן ולחזור ולהניח משום ספק דאורייתא.

דין 'נוייהן לבר' - שיטות הראשונים

בדין 'נוייהן לבר' מציע רש"י במנחות שני פירושים :

א. הקשר צריך להיות מונח באופן שהאות ניכרת כלפי חוץ. לפי פירוש זה מסתבר שיש להקפיד על כך גם ביחס לשי"ן שבראש - שתהיה גלויה, וליו"ד שביד, אף שהיא יכולה להיות מכוסה (עפ"י רב אשי ואמימר להלן לו, ב), ויש לדון באיזה אופן צריכה היו"ד להיות מונחת, ואם יש הבדל בזה בין ימני לשמאלי. רש"י מפרש את המשך הסוגיה עפ"י פירוש זה, וגם בעירובין (צז, א) הביא פירוש זה בלבד, והסביר את טעמו משום דרשת רבי אליעזר על הפסוק 'וראו כל עמי הארץ' וכו'. בתוספות בעירובין הסכים ר"י עם פירוש זה וציין שגם מפירוש הערוך משמע כך.

ב. הרצועות בכללן, הן הקשר והן מה שמקיף את הראש ואת היד, צריכות להיות מונחות באופן שצידן הצבוע פונה כלפי חוץ ולא צידן שאינו צבוע. רש"י הוכיח פירוש זה ממעשה דרב אשי ומר זוטרא, אך לא פירט אם יש להקפיד על כך בכל משך הרצועות או רק במקום הקשירה על הראש או על היד. עוד יש לעיין אם ניתן לפתור את הבעיה באמצעות צביעת הרצועות משני הצדדים.

במשנ"ב בסי' לג (ס"ק כ ובבה"ל ד"ה 'מבחוץ') דקדק מלשון רש"י (לה, ב ד"ה 'נוייהן') שהצביעה אינה מועילה אלא בצד העור החלק, שהוא הצד הפונה לשיער, ואף אם צבע את הצד הפנימי - אין הדבר מועיל עד שישחיר את פני העור החיצוני. לעומת זאת, מלשון הרמב"ם (ד, יד) מדקדק בבה"ל שהצד החיצוני הוא הצד הפונה בפועל כלפי חוץ, ואין זה משנה אם זהו צד העור שהיה פונה לשיער או הצד שהיה דבוק לבשר.

בהמשך ההלכות כתב הרמב"ם (ד, יט) :

ולעולם יזהר להיות פני הרצועה למעלה בעת שקושר אותן על ידו ועל ראשו.

אמנם, הרמב"ם לא הזכיר את קשר התפילין, אלא את הרצועה, אך אין בכך ראייה שסובר כפירוש השני, כיון שסוף סוף זוהי לשון הגמרא עצמה. בהלכה יד רואים שלדעת הרמב"ם ניתן לצבוע גם את הצד הפנימי בשחור, ויש בכך אפילו 'נוי לתפילין', ולפי"ז קצת יותר נראה שהרמב"ם מפרש את מאמר הגמרא כפירוש הראשון של רש"י, שהרי אם שני צידי הרצועה שחורים - במה ניכר הדבר אם התהפכה הרצועה? האם לשון הגמרא 'נוייהן לבר' מתייחסת רק לרצועות שאינן צבועות משני הצדדים?

פסק ההלכה

בשו"ע (כו, י-יא) נראה שפסק את שני הפירושים. בסעיף י כתב להקפיד על כיוון הקשר של ראש, והרמ"א הוסיף שיש להקפיד בזה גם בקשר שביד :

וצריך שיהא המקום שבקשר שנראה כעין דל"ת לצד חוץ.

הגה: וה"ה בקשר של יד צריך ליזהר שלא יתהפך (מרדכי דף צ"ו).

בסעיף יא כתב שצריך להקפיד על כיוון הצד השחור שברצועות :

צריך שיהיה השחור שברצועות לצד חוץ ולא יתהפכו, בין של יד בין של ראש.

המג"א מדקדק מלשון הטור והשו"ע שאין חובה לדקדק בזה אלא ברצועות המקיפות את הראש וברצועות המקיפות את הקיבורת, אבל ביחס למה שמשתלשל על כתפיו, ומה שכורך סביב ידו - אין צורך להקפיד. אולם, בפמ"ג כתב שמשום נוי המצווה יש להקפיד גם במותר שלא יתהפך, ונראה שדבריו מבוססים על הרמב"ם שכתב שהוא נוי לתפילין שתהיה התאמה בין הצבע של הקציצה לצבע של כל הרצועות, אפילו בצידן הפנימי. אם כן, כאשר אינו צובע את הצד הפנימי, יש להקפיד משום נוי שלא תתהפך כל הרצועה.